

XVII. sjezd strany zdůraznil nevyhnutelnost urychlení sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti, a to nikoli jako samoučel, ale jako nástroj dalšího zvýšení životní úrovně, upevnění sociálních jistot, tvorby podmínek pro uspokojování nových, kvalitativně vyšších potřeb občanů, pro harmonický rozvoj osobnosti a prohlubování socialistického způsobu života [Sborník 1986 : 10]. V rozvoji životní úrovně je jedním ze základních záměrů urychlení tempa osobní spotřeby a zabezpečení kvalitativních změn v její struktuře. Tyto úkoly znovu orientují naši pozornost na vývoj hmotných podmínek života. Klademe si otázku nejen jak pokračuje realizace sociálních cílů společnosti v této oblasti, jaké jsou zde vývojové tendence a rozpory, ale také jak dosažený stupeň vývoje hmotných podmínek života a jejich vnitrosociální diferenciaci přispívá k procesu aktivizace sociálních sil a zvýšení úlohy subjektu v dynamizaci ekonomického rozvoje.

Ve stati publikované v Sociologickém časopise [Vítečková 1986] jsem se pokusila z těchto hledisek proargumentovat posun akcentu ve výzkumu hmotných podmínek života, zejména potřebu studovat vedle makrosociálních ukazatelů konkrétní variabilitu životních situací lidí, usilovat o komplexnější postižení zdrojů a faktorů utváření hmotných podmínek života, respektovat úlohu časového faktoru, kontinuity tvorby životní úrovně a kumulace hmotných efektů.

Na rozdíl od teoreticko-metodologické polohy předchozího materiálu vstupuje tato stať do věcné problematiky. Stimulovaná potřebou identifikovat vývojové tendence a rozpory jako předpoklad prognostických úvah i praktických doporučení pokouší se na základě zobecnění šířeji známých skutečností naznačit problémové pole a usměrnit tak zájem o jeho studium. Proto také nepředkládá řešení, ale jen otevřené otázky.

Určující vývojové tendence

Dynamika dvou stránek způsobu výroby se v hmotných podmínkách života projevuje jednak vývojem průměrné, pro společnost charakteristické úrovně spotřeby a hmotného zabezpečení, jednak vývojem vnitrosociální diferenciaci hmotných možností.

Určující vývojovou tendenci v oblasti hmotných podmínek života v ČSSR v procesu socialistické výstavby představuje trvalý, postupný, vnitrosociálně diferencovaný růst, opírající se o rozvoj výrobních sil v průmyslu a zemědělství, o růst celkové ekonomické vyspělosti i společenského bohatství. Dynamiku tohoto základního určujícího růstového procesu je možno doložit desítkami statistických údajů.(1)

---

(1) Alespoň ilustrativně uvedme některé údaje. Osobní spotřeba se v ČSSR mezi léty 1948 a 1983 ve stálých cenách zvýšila zhruba 3,4krát, ve srovnání s rokem 1937 3,3krát. Průměrná měsíční mzda vzrostla 3,4krát, peněžní příjmy obyvatel ve srovnání s rokem 1953, kdy začaly být statisticky sledovány, 4,9krát, reálné peněžní příjmy vzrostly 4,3krát. Nejrychleji přitom narůstaly sociální příjmy. Objem společenské spotřeby se od roku 1961 do roku 1983 zvýšil 4,1krát, v pře-

Přes určitou nerovnoměrnost vývoje v jednotlivých obdobích, nevylučujících ani krátkodobou stagnaci či dokonce regres, přineslo zdokonalování společenských i individuálních hmotných podmínek života především obohacení disponibilního předmětného světa člověka. Zvyšování množství dosažitelných užitných hodnot, masové zpřístupnění nových předmětů, strojů a přístrojů a zejména pak demokratizace vzdělání, kultury, umění, sportu vytvořily předpoklady pro větší variabilitu životních činností, pro plnější uspokojování osvojených potřeb i pro vznik potřeb nových.

Stejný či podobný efekt přineslo i zdokonalení přepravních možností a zvýšení prostorové hybnosti populace. Zpřístupňování stále vzdálenějších teritorií člověku a jeho aktivitě je zdrojem podnětů pro obohacování potřeb a způsobů jejich uspokojování.

Společenská garance základních sociálních jistot výrazně omezila sféru životní nejistoty, potřebu protektivních, sebeochranných aktivit, například úspor. Změnila se tím nejen struktura potřeb a spotřeby, ale také ekonomické postoje, zájmy a motivy jednání.

Dekomercializace značné části aktivit stimulujících lidský rozvoj oslabil sociálně ekonomickou determinaci kultivace systému potřeb i způsobů jejich uspokojování. Vazba mezi disponibilním příjmem a celkovou hmotnou situací na jedné straně a stupněm bohatosti, mnohostrannosti životních prožitků se relativizuje, (2) rozšiřuje se prostor alternativ životní volby. V těchto společenských poměrech se naopak zvyšuje relativní váha subjektivních, osobnostních činitelů utváření způsobu života.

Rostoucí hmotný standard ovlivnil strukturu lidských aktivit, změny jsou však v průměru pomalejší než změny hmotného zázemí. Projevuje se zde značná socioekonomicky a sociokulturně podmíněná setrvačnost. Velmi pomalu se zvyšuje rozvojový potenciál jak sféry práce, tak volného času.

Projevem nové socialistické kvality výrobních a ostatních společenských poměrů je překonání setrvačnosti hmotných nerovností vyprodukovaných třídními antagonismy kapitalismu. Záměrně a plánovitě řízená nerovnoměrnost sociálně ekonomického vývoje, s preferencemi původně méně rozvinutých tříd, skupin, národních a územních celků vedla k vysokému stupni sblížení hmotných podmínek života společenských tříd. Změny v podmínkách práce a života dělnické třídy otevřely cestu k jejímu všestrannému rozvoji, k upevňování pozitivních rysů jejího způsobu života i k postupnému osvojování nových náročných potřeb a činností. Nejdynamičtěji se změnily podmínky práce a života pracujících v zemědělství. (3) Ekonomický a sociální rozvoj třídy družstev-

---

počtu na jednoho obyvatele z 2.776 Kčs na 10.821 Kčs. Údaje o růstu kvality bydlení, vybavenosti bytů a infrastruktury sídel jsou obecně známy. Přes růst peněžních výdání, v nichž roste podíl plateb za služby a finančních plateb, zvyšuje se i úroveň hmotných rezerv obyvatelstva. Koncem roku 1983 připadalo na jednoho obyvatele v průměru 12.449 Kčs a téměř tři tisíce korun v hotovosti. Všechny použité údaje nejen zde, ale i v dalším textu, pokud není uvedeno jinak, jsou převzaty či převzaty s přepočtem z Historické ročenky ČSSR.

(2) Tato teze neznamená popření ekonomické podmíněnosti života. Při nízké úrovni hmotného zabezpečení absorbuje podstatnou část lidského času i energie nutnost zabezpečení obživy všemi dostupnými cestami. Postupné překračování této hranice dnes již převážnou většinou populace otvírá prostor pro rozšiřování spektra uspokojovaných potřeb, a to do určité míry nezávisle na příjmech a celkové hmotné situaci. Naopak některé formy úsilí o růst životní úrovně dodatečnou prací vedou sice k hmotnému efektu, avšak na úkor bohatosti životních aktivit a prožitků.

(3) Vezmeme-li v úvahu nejen peněžní, ale i naturální příjmy, byl již v roce 1960 průměrný příjem na člena domácnosti družstevníků vyšší než v domácnosti dělníků. Peněžní příjmy na hlavu se vzhledem k nižšímu počtu dětí v domácnostech

ního rolnictva spolu s plánovitým rozvojem infrastruktury venkovských obcí se staly hlavními faktory vysokého stupně překonání nerovnosti v podmínkách života ve městě a na venkově. Zdaleka přitom nejde o mechanické ztotožňování, o univerzalizaci jednotných životních forem ani o jednostranné přejímání sociálně a kulturně rozvinutějších městských vzorů života, ale o složitější, obousměrný proces, v němž jsou překonávány nerovnosti ve smyslu handikapů, nespravedlnosti, nikoli všechny rozdíly a specifika.(4) Specifickým vyrovnávacím procesem prošla i hmotná životní úroveň obyvatel obou našich republik. Přestože například vybavovací procesy probíhají na Slovensku s určitým zpožděním a prosazují se i kulturně historické osobitosti, celkový vyrovnávací trend je velmi výrazný.(5)

Dosažený stupeň překonání třídně determinovaných nerovností nelze přeceňovat; řada úkolů tohoto typu zdaleka nebyla dořešena. Je nutno dále rozvíjet hmotné podmínky života, ale především podporovat překonávání sociokulturních, postojových, zvykových překážek. Všechny tyto procesy vyžadují nejen společenské zdroje, ale také čas. Současně nelze zapomenout, jak bylo v této souvislosti již mnohokrát zdůrazněno, že urychlování vývojové dynamiky některých společenských skupin znamená současně relativní zpomalování vývojové dynamiky ostatních, což může vyvolat — a v řadě případů také vyvolává — nepříznivé sociální důsledky.

---

družstevníků vyrovnaly na rozhraní šedesátých a sedmdesátých let. V roce 1976 překročila průměrná srovnatelná měsíční odměna pracovníka JZD průměrnou mzdu v nevýrobních odvětvích národního hospodářství, v roce 1980 průměr mzdy pracovníků v celém socialistickém sektoru (bez JZD) a v roce 1983 jej přesáhla již o 4,5⁰/₀. I když je tato příjmová dynamika založena na větším počtu pracovních dnů a delším ročním objemu pracovního času, založilo příjmové zvýhodnění při relativně výhodnější struktuře peněžních výdajů (s nižším podílem nákladů na potraviny, nájemné, jízdné aj.) rychlé vybavování domácností družstevníků osobními automobily a dalšími nákladnými předměty dlouhodobé spotřeby. Vybavenost družstevních domácností prakticky ve všech hlavních sledovaných předmětech (s výjimkou předmětů kulturní povahy a objektů druhého bydlení) dosahuje standardu dělnických domácností, v některých ji dokonce převyšuje (auto, garáž, mraznička). Vysoce nadprůměrná je u zemědělských pracovníků a na venkově dostupibilita výrobními prostředky, které umožňují a rozšiřují domácí hospodářství, svépomocnou údržbu, řemeslné práce (zemědělská půda, zemědělské stroje, cirkulárka, míchačka aj.). Z řady nepřímých ukazatelů, i když tuto tendenci nemůžeme potvrdit statistickými údaji, lze současně usuzovat na vyšší soustředění peněžních rezerv u zemědělské populace.

(4) Vyrovnávání je rychlejší v těch aspektech, které jsou bezprostředně společensky řízeny (zákonné podmínky práce, pracovní příjmy, investice, sociální zabezpečení aj.), pomalejší tam, kde uskutečnění vyrovnávacího procesu předpokládá uvědomělé rozhodnutí jednotlivce, a tedy i změnu jeho způsobu myšlení. Poměrně pomalu probíhá vyrovnávací proces ve sféře kulturní vybavenosti a kulturního života; svůj podíl na tom zřejmě má i neuspokojivá dynamika kulturních potřeb v městském prostředí. Specifickým rysem venkova je zejména vyšší podíl individuálních forem bydlení, vyšší dostupibilita půdou, vyšší zapojení do naturální produkce s důsledky pro organizaci mimopracovního života a odpočinku. Městským rysem zůstává například vyšší podíl náročnějších kulturních a vzdělávacích aktivit, předstih v zahájení vybavovacích procesů novými druhy výrobků i v osvojování nových aktivit, zejména rekreace a turistiky. Nevýhodou je koncentrace problémů životního prostředí, obtížnější uspokojování potřeby bydlení, snížená možnost naturální produkce, vyšší životní náklady atd.

(5) Sledujeme-li na pozadí růstu průměrných celospolečenských ukazatelů vývoj absolutních rozdílů v příjmech a vybavenosti, není situace zcela jednoznačná. V některých ukazatelích jsou dnešní absolutní rozdíly větší než v minulosti, jejich relativní význam je však menší. Například jestliže v roce 1953 znamenal rozdíl v ročních peněžních příjmech na hlavu v neprospěch Slovenska ve výši 1.962 Kčs ve skutečnosti 71⁰/₀ úrovně ČSR, absolutní rozdíl 2.725 Kčs v roce 1983 znamená relativní přiblížení na 90⁰/₀ českého průměru.

Závěr o trvalém růstu průměrné společenské hmotné životní úrovně a silně se prosazující vyrovnávací tendenci nám ovšem nepostačuje, položíme-li si otázku žádoucího a možného dalšího vývoje. Ještě více si potřebu poznání uvědomujeme, máme-li se zabývat otázkami pracovní motivace a zvýšení aktivní úlohy subjektu.

Klíčové problémy dosažené růstové fáze

V průměru vysoké a dále rostoucí zabezpečení základních životních potřeb i obohacování podmínek pro uspokojování náročnějších potřeb rozvojových, které je charakteristické pro dosaženou vývojovou fázi hmotných podmínek života, je spojeno s přetrváváním řady problémů různé závažnosti, naléhavosti a sociálního dosahu. V souladu s orientací na řešení aktuálních otázek dalšího vývoje naší společnosti považujeme za nejzávažnější ty, jejichž narůstání narušuje obraz socialistické společnosti jako sociálně spravedlivého, humánního uspořádání, ty, které mají dlouhodobé důsledky a při opožděném řešení budou vyhrocovat sociální napětí, a dále ty, které negativně ovlivňují dynamiku ekonomického vývoje a spolu s tím i tvorbu potřebných zdrojů pro sociální rozvoj. Jednoznačnou prioritu přitom připisujeme problémům, které se dotýkají biologické reprodukce společnosti. Použitím těchto kritérií lze dospět zhruba k následujícímu výběru a seskupení problémů v oblasti hmotných podmínek života. Jejich řešení bylo založeno sociálním a ekonomickým programem XVII. sjezdu KSČ. V řadě případů jde o problémy vzdálenějších horizontů, kde dosud chybí nejen potřebné nástroje a prostředky, ale i dostatečný stupeň poznání a uvědomění souvislostí.

1. Komplexní zabezpečení kvality procesu biologické reprodukce

Poslední desetiletí přináší řadu varovných příznaků ve vývoji zdravotního stavu, natality i dalších demografických procesů (rozšiřování chronických neinfekčních onemocnění, a to i u mladé generace, stagnace očekávané střední délky života žen středního a vyššího věku, její pokles u mužů, zhoršování fyzické kondice, snižování přirozeného přírůstku obyvatelstva).

Příčinami této tendence je jistě složitý komplex faktorů, který nelze jednostranně zužovat na ekologickou problematiku. Na druhé straně je však nutno zhoršování kvality přírodního prostředí jednoznačně považovat za nejzávažnější negativní činitel hmotných podmínek života. Jeho nebezpečnost spočívá v tom, že bezprostředně příčinný vztah mezi podnětem a následkem není zřejmý, projevuje se teprve kumulací změn v delší časové perspektivě. Nedostatečně účinná ochrana a regenerace přírodního prostředí je ve skutečnosti formou ekonomického parazitismu současných generací na generacích příštích. Pro dosažení kvalitativního zvratu v péči o životní prostředí, o posílení jeho reprodukčních a regeneračních funkcí je nutno uvolnit prostředky i za cenu zpomalení vývoje v některých jiných oblastech. Součástí tohoto úsilí musí být i snaha o ozdravení pracovního prostředí, o omezení rizikových pracovišť.

V dalším zkvalitňování léčebné péče jde o postupné vybudování komplexního systému integrujícího rozsáhlou prevenci chorob s účinnou terapií a rehabilitací [Vybrané směry 1985].

V úsilí o zdravou výživu je nutno podporovat změnu struktury spotřeby dostatečnou nabídkou žádoucích druhů potravin v cenových relacích odpovídajících možnostem spotřebitelů; explozivní růst cen ovoce a zeleniny je v této souvislosti retardačním činitelem. Se změnami výrobních (i malovýrobních) technologií vystupují stále naléhavěji otázky biologické kvality potravin, její účinné kontroly a ochrany spotřebitele.

Přínosem k celkovému zlepšení zdravotního stavu a fyzické kondice populace by měl být rozvoj masového sportu a každodenní i víkendové rekreace. Společenské kapacity institucionální i kádrové jsou dosud značně omezené. Růst příjmové úrovně i příznivé postojové predispozice přitom právě zde otevírají možnost využití placených služeb.

K dosažení plynulosti demografického vývoje je nutno hledat prostředky k rozšíření společenské podpory rodinám s dětmi; opatření je však nutno přijmout včas, aby vyrovnala pokles demografické vlny, nikoliv až do poloviny devadesátých let, kdy se do věku vysoké porodnosti dostanou silné populační ročníky žen předchozí populační vlny.

2. Omezení pracovní náročnosti reprodukčního procesu

Stávající dynamika společenské reprodukce i životní úroveň obyvatelstva jsou založeny na vysokém objemu pracovního času jak ve společensky organizovaném výrobním a pracovním procesu (délka denní, týdenní i roční pracovní doby), tak v ostatních formách práce. Snižování časové spotřeby u tradičních domácích prací a v některých tradičních formách naturalní výroby zemědělských výrobků je doprovázeno rozšiřováním opravářských a údržbářských činností, zájmového pěstitelství a chovatelství mezi městskou populací atd. Měřeno časovými údaji, je celková potřeba času ve společenské a individuální práci u průměrného občana zhruba stejná. Při zkracování společenské pracovní doby přitom došlo k určitému přesunu části uvolněné časové kapacity právě na nezespolečenštěnou sféru. Růstu společenského objemu volného času nelze dosáhnout prostým zkrácením pracovní doby bez kvalitativně vyšší úrovně společenské tržní nabídky výrobků a služeb. Rozhodování o tom, do jaké míry má být efekt růstu produktivity společenské práce využit ke zkracování pracovní doby a do jaké míry naopak k rozšiřování výrobních a nevýrobních pracovních činností, nebude zdaleka jednoduché.

3. Zdokonalení tržní nabídky výrobků a služeb

Důsledkem prakticky plného zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků je skutečnost, že socialistická společnost reprezentovaná státem převzala zodpovědnost za zajištění nabídky (produkcí nebo směnou) užitečných hodnot nezbytných pro uspokojování potřeb společenského celku i občanů. Tento svůj kvalitativně nový úkol zvládá dosud s určitými obtížemi. Vysoká reprodukční náročnost vlastního výrobního procesu omezuje spotřební fondy nejen v hodnotovém, ale především ve věcném vyjádření.(6)

Společenská tržní nabídka výrobků a služeb má přes neustále rostoucí objemy, zejména měřeno cenami, řadu nedostatků. Relativně příznivěji se vyvíjí tržní nabídka potravin, kde se problémy přesouvají do zabezpečení kvality, urychlení inovačního procesu s důrazem na potraviny s vyšším stupněm průmyslového opracování a delší trvanlivostí, na překonání poruch v zásobování a snižování ztrát, na zajištění biologické nezávadnosti.

Složitější je situace na trhu průmyslového spotřebního zboží, kde dlouhodobě přetrvává disproporce mezi nabídkou a poptávkou zčásti v objemech a sortimentu, zejména však v kvalitě, módnosti, technické vyspělosti a rychlosti vý-

---

(6) Podíl spotřebních předmětů na společenském produktu dosáhl v roce 1966 38⁰/₀, zatímco v roce 1982 jen 32⁰/₀. Značná část spotřebního produktu se přitom vyváží. Podle bilance mezioborových vztahů (v cenách výrobce) z roku 1977 například z celkové produkce textilního průmyslu šlo na osobní spotřebu zboží v hodnotě zhruba 8,1 mld. Kčs, 1,0 mld. činil dovoz pro osobní spotřebu a 6,7 mld. vývoz. Z produkce kožedělného průmyslu šlo na osobní spotřebu zboží v hodnotě 4,1 mld. Kčs, dovezeno bylo pro osobní spotřebu zboží v hodnotě 0,4 mld. Kčs a vývoz dosáhl 5,2 mld. Kčs.

robových inovací. Úroveň potřeb a úroveň poptávky je formována rostoucími peněžními příjmy i srovnáním spotřebního koše s průmyslově vyspělými kapitalistickými zeměmi.(7)

Z hlediska sortimentu vyvolávají největší problémy byt i dočasné nepravdivosti v zásobování předměty každodenní potřeby, nedostatky v sortimentu náhradních dílů, nedostatečné zásobení přístroji malé mechanizace domácích a řemeslných prací, a konečně nedostatečné zásobení trhu, popřípadě neúnosně vysoké cenové relace u výrobků sloužících pracovní, technické, estetické výchově a vzdělávání.

Zvláštním problémem je vývoj v oblasti bytové výstavby a společenské nabídky způsobu bydlení. Dům a byt nejsou u nás chápány jako tržní komodita (více či méně skryté tržní prvky obsahuje bytová směna a prodej nemovitostí), ale jako předmět celospolečenského rozdělování, využívajícího větší či menší ekonomické a pracovní účasti uživatele na výstavbě a provozních nákladech. Způsob uspokojení potřeby bydlení z hlediska vynaloženého času i peněžních prostředků se stává jedním ze závažných faktorů diferenciací hmotné situace.

Přestože z objemového hlediska je dnes již naléhavost bytového problému územně značně diferencovaná, volný rezervní bytový fond stále ještě prakticky neexistuje. Velmi aktuální se stává kvalita bytové výstavby, zejména její plošný standard a komplexnost. Kvalitativní nároky na úroveň bydlení jsou uspokojovány především individuálními formami.(8)

Pomalá dynamika odvětví služeb je dlouhodobě nejen předmětem kritiky, ale i společenského úsilí o zlepšení. Dosahované výsledky dosud však zdaleka neuspokojují. Nedostatečná rozvinutost a v mnoha případech také vysoké ceny služeb zaměřených na opravu a údržbu vybavení domácnosti, obytného a rekreačního fondu způsobují ztráty nejen na individuálním čase a prostředcích, ale také na společenských zdrojích. Kromě toho podporují sociální mechanismy narůstání objemu individuální práce, melouchaření aj. Některá odvětví služeb, například tak zvaných sociálních služeb (placená péče o nemocné, o děti v době nemoci a rekonvalescence, o staré osoby), nejsou rozvinuta vůbec, zaostávají inovace v organizaci prodeje (donáška, rozvážka). Velmi nedostatečně jsou vybudovány služby v oblasti sportu, péče o fyzickou kondici, rekreace a turistiky.

Významnou úlohu při řešení těchto problémů nepochybně sehraje orientace na strukturální přestavbu ekonomiky směrem k posílení terciární sféry, k podstatnějším růstu podílu služeb všeho druhu [Sborník 1986 : 114].

Trvale nedostatkový trh se podílí na tvorbě rostoucích peněžních rezerv obyvatelstva. Jestliže v roce 1953 odpovídaly peněžní rezervy obyvatelstva ve vkladech a hotovostech 8,9 % celkového objemu peněžních příjmů za rok, v roce 1970 se tento podíl zvýšil na 35,4 % a v roce 1983 na 60,4 %. Při vysoce nerovnoměrném rozložení úspor vzniká nový, dosud málo známý diferenciální faktor hmotné situace.(9) Velmi závažné důsledky má však zaostávající tržní nabídka pro stimulaci a usměrňování ekonomických zájmů pracujících.

(7) Přestože mechanické srovnání cen například přepočtem na průměrnou hodinovou mzdu, které používá buržoazní propaganda a které se objevuje v argumentaci i u nás, neodráží odlišnou strukturu spotřeby v důsledku uspokojování části základních potřeb ze společenských spotřebních fondů, cenové relace uvnitř spotřebního koše určují relativní dostupnost výrobků a u širokého sortimentu průmyslového, zejména strojírenského spotřebního zboží vyznívají u nás nepříznivě.

(8) V roce 1983 překračovala průměrná obytná plocha bytů dokončených v rodinných domcích o 58 % průměr bytů z nové hromadné výstavby.

(9) Skupina vlastníků kumulovaných vkladů je hlavním příjemcem rostoucích úroků z vkladů, které ve srovnání s rokem 1953 vzrostly do roku 1983 87krát a dosahují dnes již 5,4 mld. Kčs, tedy 1,4 % všech ročních peněžních příjmů obyvatelstva.

4. Růst kvality uspokojování potřeb ze společenských spotřebních fondů

Růst společenských spotřebních fondů i jejich podílu na užitém národním důchodu zajišťoval materiální bázi růstu uspokojování potřeb formou společenské spotřeby obyvatelstva.(10) Přes tento nárůst vynakládaných prostředků se ve sféře společenské spotřeby obyvatelstva vyskytuje řada problémů.

Prakticky všechna odvětví společenské spotřeby obyvatelstva se v té či oné míře potýkají s nedostatkem počtu zařízení, jejich kvalitou a vybaveností, technickým zabezpečením, počtem pracovníků a jejich mzdovou úrovní. Jak kvantitativní, tak zejména kvalitativní požadavky na činnost těchto odvětví přitom dále vzrůstají.

Stejná a v mnoha ohledech dokonce ještě naléhavější potřeba růstu zdrojů se projevuje v oblasti sociálních příjmů a dávek, jejichž podíl na společenské spotřebě obyvatelstva klesl z 52^{0/0} v roce 1961 na dnešních 49^{0/0} a podíl průměrné výše starobního důchodu pracovníka státního sektoru národního hospodářství na průměrné hrubé měsíční mzdě klesl dosti hluboko pod padesát procent (v roce 1983 dosáhl 46^{0/0}). Také úroveň společenské pomoci rodinám s dětmi dosud nestačí významněji kompenzovat náklady spojené s jejich zabezpečením a výchovou.

Společenská garance základních životních jistot je jedním z nejdůležitějších sociálních výdobytků socialismu. Růst kvality uspokojování základních potřeb ze společenských spotřebních fondů je proto neoddelitelnou součástí dalšího sociálního rozvoje.

Prosazení diferenciacie podle práce

S oslabováním rozdílů, které mají povahu třídně podmíněné nerovnosti, sociální nespravedlnosti, nabývají na významu vnitrotřídní a jiné diferenciacní faktory, jejichž efekty dosud ne zcela známe a doceňujeme, ať již jde o diference podmíněné místem ve společenské dělbě práce, organizací práce, způsobem bydlení, socioekonomickým a sociokulturním zázemím aj.

Ideální představa sociálně spravedlivého uspořádání rozdělovacích procesů, odpovídajícího možnostem socialistické vývojové fáze komunistické společenské formace, předpokládá těsné příčinné vztahy mezi pracovními schopnostmi, prací, pracovní odměnou a úrovní života. V této determinaci je spatřován i rozhodující činitel aktivní zpětné vazby, ekonomické stimulace pracovní síly

---

(10) Objem společenské spotřeby obyvatelstva v přepočtu na hlavu dosáhl v roce 1983 10.281 Kčs. Na této částce se podílí 49^{0/0} peněžité dávky sociálního zabezpečení, 17^{0/0} odvětví školství, 16^{0/0} zdravotnictví a ústavy sociální péče, 6^{0/0} osobní doprava, zhruba čtyřmi procenty odvětví bytového hospodářství a kultury, 3^{0/0} komunální hospodářství a 2^{0/0} společenské organizace. Protože v této oblasti panuje řada nedorozumění, uvádíme, že podle statistické definice se objemem společenské spotřeby obyvatelstva rozumí souhrn prostředků, které společnost rozděljuje svým členům bezekvivalentně (mimo odměnu za práci) převážně podle sociálních hledisek a které slouží k uspokojování individuálních potřeb obyvatelstva v peněžní formě nebo ve formě zdarma poskytnutých nevýrobních služeb a hmotných statků. S určitým zjednodušením lze říci, že do této částky vstupují všechny roční neinvestiční náklady (resp. rozdíly mezi příjmy a náklady u odvětví poskytujících placené služby), které jsou spojeny s činností těchto odvětví (mj. odpisy základních prostředků, mzdy, běžné prostředky, režijní náklady atd.). Jako růst objemu společenské spotřeby se projeví nejen růst důchodů a sociálních dávek, ale také výstavba nových zařízení, rozšiřování personálu, zvyšování příjmu pracovníků těchto odvětví, zvyšování cen technického a přístrojového vybavení, léků, učebních pomůcek, zdražení energie, zdražení surovin na zajištění stravování ve školních jídelnách, zdravotních a sociálních ústavech aj. Již z tohoto výčtu je zřejmé, že vazba mezi růstem nákladů ve společenské spotřebě obyvatelstva a objemem a kvalitou poskytovaných služeb není bezprostřední.

k výkonu společenské práce. V realitě sociálně ekonomického rozvoje však existuje řada rozporných procesů, které tyto vzájemné vztahy oslabují.

Ekonomické analýzy upozorňují, že makrosociální dynamika pracovních příjmů není a nebyla vždy podložena odpovídajícím růstem produktivity práce; příslušné relace se nepodařilo vždy dodržet. Ještě složitější je situace ve vývoji nominálních a reálných mezd a jejich diferenciaci. Růst pracovních příjmů, který lze prokázat mnoha statistickými údaji, se projevil ve všech odvětvích, profesních a sociálních skupinách. Z mnohofaktorové diferenciaci se však účinně prosazují především rozdíly mezi příjmovou úrovní výrobní a nevýrobní sféry i mezi jednotlivými odvětvími. Sekundárně se tato mezi-odvětvová diferenciaci podstatnou měrou podílí na rozdílné mzdové úrovni mužské a ženské složky pracovních sil. Dále se prosazují rozdíly v postavení v řídicí hierarchii a v délce pracovní stáží. Dostatečně se neuplatňují rozdíly v úrovni vzdělání a kvalifikace.(11) Jen se značnými obtížemi se prosazuje vnitroprofesní mzdová diferenciaci v závislosti na množství, intenzitě a kvalitě srovnatelné práce. V podstatě lze říci, že se účinněji prosazuje závislost pracovní odměny na místě ve společenské dělbě práce (na volbě profese, zaměstnavatele, pracovním zařazení) než na vlastním pracovním výkonu.

Absolutní mzdové rozpětí se přitom při celkové mzdové dynamice rozšiřuje. Poměr mezi nejvyššími a nejnižšími mzdami, vyjádřený příslušnými decilovými a kvartilovými charakteristikami mzdového rozložení, dlouhodobě prakticky stagnuje [Večerník 1985]. Ve skutečnosti to ovšem znamená, že hranice dolního decilu, vymezujícího deset procent nejnižších měsíčních mezd, se v roce 1979 posunula proti roku 1959 na 1.637 Kčs, tedy o 804 Kčs, zatímco hranice devátého decilu, za níž začíná deset procent nejvyšších mezd, se za stejné období zvýšila o 1.940 Kčs na celkem 4.004 Kčs. Decilové rozpětí vzrostlo z 1.231 Kčs v roce 1959 na 2.367 Kčs v roce 1979, tedy téměř na dvojnásobek. Protože část mzdového nárůstu je absorbována růstem životních nákladů, rozdíly v reálných hmotných možnostech lépe a hůře placených skupin pracovníků se zvětšují.

Hlubší analýza vývoje pracovních příjmů přesahuje naše možnosti. Pro širší úvahový kontext, v němž se pohybujeme, je podstatná skutečnost, že princip odměny podle práce se dosud uplatňuje historicky podmíněnými, ne zcela rozvinutými formami a že mzdová diferenciaci při rozšiřujícím se absolutním rozpětí obsahuje některé další faktory nezávislé na množství, kvalitě a významu vykonávané společenské práce.

Jestliže socialistická společnost jen s obtížemi upevňuje vztah mezi prací a pracovní odměnou, vazba mezi pracovní odměnou a hmotnou úrovní života je natolik zprostředkovaná, že je její účinnost velmi omezená. Hmotná situace pracovníka je závislá na řadě dalších faktorů, k nimž patří zejména

- souběh dalších příjmů, naturálních produktů a výhod plynoucích z pracovních i nepracovních, legálních i nelegálních zdrojů, ze společenských fondů i z přerozdělování mezi občany,
- přerozdělování v hospodářící domácnosti,
- mezigenerační přenos užitečných hodnot i peněžních prostředků,

---

(11) Mezi-odvětvová mzdová úroveň se mění jen velmi pomalu. Příjmová úroveň nevýrobní sféry zatím ve srovnání s výrobními odvětvími klesá — v roce 1970 dosahovala průměrná měsíční mzda pracovníků nevýrobní sféry 95,1 % mzdy ve sféře výroby, v roce 1984 tento poměr klesl na 90,6 %. Mzda pracovníků ve vědě a výzkumu dosahovala v roce 1970 115,8 % průměru socialistického sektoru, v roce 1983 113,9 %. Měsíční mzda ve zdravotnictví klesla z 92,0 % průměru na 91,3 % (přes provedené platové úpravy), ve školství a kultuře z 90,1 % průměru na 87,5 %.

— způsob hospodaření se získanými zdroji, orientace spotřebního chování, míra kumulace užitných hodnot a peněžních rezerv v čase.

Značná část domácností využívá možnosti získání doplňkových příjmů ze společenských zdrojů nejen přesčasovou prací, ale i formou vedlejších pracovních poměrů a dohod o provedení práce, účasti na zlepšovatelském hnutí. K příjmům pracovní povahy plynoucím z přerozdělování patří především zisk z prodeje na soukromém trhu (legálním i nelegálním) a zisk ze sousedské výpomoci a melouchů (často na úkor společenských zdrojů, materiálů, pracovního času). Důchodovým zdrojem pracovní povahy je i naturální produkce, výsledky domácího hospodaření pro osobní spotřebu, jehož frekvence i rozsah zřejmě překračují dosavadní odhady.(12) Rozšiřování naturální produkce je podmíněno disponibilitou půdou, která na venkově dosahuje podle výsledků Mikrocensu 1984 85—90 %, ve velkých městech cca 40 % domácností. Pro další vývoj v této oblasti bude podstatné, zda společenské úsilí o využití dodatečných pracovních zdrojů půjde cestou soukromého trhu, či spíše v souladu s koncepcí přijatou XXVII. sjezdem KSSS: „Tyto druhy práce musí být samozřejmě v naprostém souladu se zásadami socialistického hospodaření a musí být založeny buď na družstevních principech, nebo na smluvních základech se socialistickými podniky“ [XXVII. sjezd KSSS 1986 : 47].

Hovoříme-li o nepracovních příjmech, máme na mysli obvykle sociální dávky a důchody. Kromě nich však plyne k obyvatelstvu i řada jiných legálních nepracovních příjmů ze společenských zdrojů (například výhry a úroky z úspor)(13) a dále různé příjmy a výhody nelegální — z obohacování na úkor společnosti i jednotlivce.

Demografické složení domácnosti (podíl ekonomicky aktivních členů a závislých osob) modifikuje diferenciaci pracovních příjmů. Celkové peněžní příjmy na hlavu jsou v důsledku působení tohoto faktoru více diferencovány, v obsahu diferenciaci se však snižuje úloha diferenciaci mzdové.

Způsob hospodaření se získanými peněžními a naturálními prostředky, závislý na objektivní situaci domácnosti, na jejich potřebách, na spotřebních orientacích a postojích i na společenské nabídce, se promítá v odlišné míře kumulace užitných hodnot různé věcné struktury, kvality, stáří, míry opotřebenosti i v rozdílném objemu peněžních rezerv domácnosti. Pro posouzení aktuálních hmotných možností (i například možné reakce na změny cen) je podstatnější dosažená úroveň hmotného vybavení a rezerv než výše aktuálního pracovního příjmu. Jak mimořádně příznivá souhrnná příjmová situace, tak nízká úroveň rozvinutosti potřeb podporují kumulaci hodnot a tvorbu rezerv. Důsledky pro způsob života obou těchto skupin jsou rozdílné; spojuje je však to, že nakumulované užitné hodnoty a zdroje jsou přenášeny na generaci dětí. Rodičovská pomoc je v naší společnosti velmi frekventovaným je-

---

(12) Podle výsledků výzkumu uskutečněného Výzkumným ústavem obchodu přiznalo 34,1 % domácností zvyšování příjmu přesčasovou prací, 8,5 % vedlejším pracovním poměrem, 5,8 % dlouhodobou dohodou o pracovní činnosti a 14,2 % dohodami o provedení práce, 10,3 % prodejem zemědělských přebytků, 2,2 % soukromou činností s povolením NV, 6,8 % formami tzv. občanské výpomoci a 7,5 % aktivní účasti na zlepšovatelském hnutí. Podle výsledků stejného výzkumu nejméně 56 % domácností pěstuje v různém objemu ovoce a zeleninu a 15 % pěstitelů své výpěstky také prodává, 41 % domácností chová užitková zvířata a 12 % chovatelů část produkce prodává (Výzkum spotřebního chování).

(13) V roce 1983 dosáhly například dávky nemocenského pojištění, zabezpečení matky a dítěte a zabezpečení v nemoci 28,8 mld. Kčs, z toho rodinné přídatky 15,5 mld. Kčs. Objem úroků z vkladů a výher na výherních vkladních knížkách dosáhl 5,4 mld. Kčs.

vem.(14) Projevem je například oživení instituce věna a výbavy i růst společenského významu instituce dědictví.

Empirický výzkum těchto kumulačních a přerozdělovacích procesů a jejich důsledků pro vývoj hmotných možností i pro reálnou úroveň a diferenciaci uspokojování potřeb je teprve před námi. Z dosavadních poznatků o vývoji hmotné životní úrovně (především příjmů a vybavenosti) a o vlivu příjmové úrovně na strukturu životních činností (přesněji o málo účinném vlivu) lze však předběžně zformulovat několik, byť dosud hypotetických závěrů:

1. Individuální hmotná situace není a v daných rozdělovacích a přerozdělovacích poměrech ani nemůže být plně závislá na aktuálním pracovním příjmu, což ovlivňuje proces vzniku a orientace ekonomických zájmů a hmotné stimulační pracovní výkonu. Při konstrukci stimulačních mechanismů musíme vycházet z celého komplexu zdrojových, důchodových faktorů a jejich působení v čase. Zvyšování úlohy pracovních příjmů v procesech tvorby hmotné situace předpokládá redukci váhy dalších zdrojů, zejména zdrojů nepracovních a nelegálních. Pro spolehlivé rozhodování je však nutno podstatně rozšířit naše znalosti o vývoji kumulované hmotné situace, užžitných hodnot i peněžních rezerv obyvatelstva.

2. Vzhledem k pomalé dynamice příjmů ve skupinách s nízkými pracovními a sociálními příjmy a vzhledem k očekávané kumulaci příjmů a dalších důchodových zdrojů v některých skupinách a vrstvách se vnitrosociální rozdělení hmotných životních možností pravděpodobně rozšiřuje.

Tento závěr, který je v určitém rozporu s převažující nivalizační představou, vyvolává někdy určité pochybnosti. Pro jejich spolehlivé vyvrácení nemáme dosud k dispozici statistické ani výzkumné údaje. Problémem souběhu a kumulace příjmů, užžitných hodnot a hodnotových rezerv jsme se dosud málo zabývali, nemáme rozpracovány indikátory ani způsoby jejich zjišťování. Přesto však lze tuto hypotézu opřít o řadu nepřímých ukazatelů, například o již konstatovanou diferenciaci úspor, prohlubující se diferenciací domácností podle peněžních příjmů na hlavu i o takový ukazatel, jako je vývoj luxusních forem spotřeby.(15) V každém případě nás dostupná empirická zkušenost naléhavě orientuje na prohloubení výzkumu tohoto aspektu vnitrosociální diferenciace.

---

(14) Podle výzkumu Výzkumného ústavu obchodu z rodičů, jejichž děti mají samostatnou domácnost, 52 % poskytuje dětem peněžní částky, 65 % hmotnou podporu, 13 % podporuje děti jiným způsobem. Pouze 15 % rodičů prohlásilo, že své děti vůbec nepodporuje (Výzkum spotřebního chování).

(15) Není nám známo, jak se vyvíjí počet milionářů u nás. Avšak sám fakt jejich existence – ve srovnání s 20 % domácností, které vůbec nespoří (Výzkum spotřebního chování) – je argumentem prohlubující se hmotné diferenciace. Lze však uvést i méně extrémní příklady. Ještě v roce 1970 se 80 % domácností vešlo podle čistého peněžního příjmu na hlavu do příjmového intervalu 6.215 až 20.070 Kčs (rozpětí činilo 13.855 Kčs), kdežto v roce 1980 při celkovém růstu příjmové úrovně se hranice prvního a devátého decilu posunuly na 9.970 Kčs a 28.940 Kčs. Rozpětí se zvětšilo na téměř devatenáct tisíc. Zatímco průměrný čistý příjem na hlavu v dělnické domácnosti činil v roce 1980 17.468 Kčs, v domácnosti družstevníků 19.560 Kčs a v domácnosti zaměstnanců 20.045 Kčs, existovalo v Československu asi šest tisíc domácností samostatně činných osob, jejichž průměrný roční příjem na hlavu dosáhl 27.973 Kčs. Domácnosti důchodců bez ekonomicky aktivních členů nedosahují ani poloviny této částky, jejich příjem na hlavu činil v roce 1980 13.367 Kčs. Zvyšování horní hranice spotřebních možností indikuje dále růst cen nemovitostí, zlata, starozitností i formy luxusní spotřeby, jako je rozšiřování mezikontinentálních rekreačních cest, výstavba luxusních obytných vil a rekreačních objektů, prodej extrémně nákladných automobilů západní proveniencí atd.

3. Třetí závěr, který dostupný empirický materiál umožňuje, je popření těsné funkční vazby mezi růstem vybavenosti a osobního majetku a úrovní uspokojování potřeb a bohatosti životních aktivit. Uspokojování potřeb je samozřejmě ekonomicky podmíněno; při nízké úrovni hmotného zabezpečení je omezena jak škála možných potřeb, tak zejména formy a úroveň jejich uspokojování, prostor volby aktivit je ohraničený. Růst hmotných podmínek života sám o sobě však nezajišťuje transformaci v bohatou, mnohostrannou strukturu aktivit a bohatý, čínorodý lidský život. I průměrná příjmová a hmotná úroveň umožňuje v našich podmínkách využívat nabídky vzdělávacích, kulturních, sportovních a rekreačních aktivit a harmonizovat strukturu uspokojovaných potřeb. Bohatší hmotné zázemí umožňuje volbu nákladnějších a obvykle atraktivnějších variant uspokojování potřeb, stejně tak může být však spojeno s jednostrannou orientací na prestižní spotřebu, hromadění majetku, s privatizací, protispolečenským jednáním. Rozhodující je životní orientace osobnosti, její ideový a hodnotový svět. Hovoříme-li o projevech konzumentství, jde v první řadě o ty životní formy, kdy snaha o růst hmotného bohatství a jeho demonstraci nepodporuje, ale naopak ochuzuje životní prožitky. Socialistická společnost musí rozšiřovat dostupibilitu užitnými hodnotami v té míře a těmi formami, které současně podněcují obohacování aktivit, růst uspokojování potřeb a rozvoj lidské osobnosti. Obohacovat lidský život vyžaduje obohacovat nejen hmotný, ale i duchovní svět člověka. Realizace sociálních cílů socialismu předpokládá jednotu působení hmotných a duchovních stimulů.

Orientace na kvalitu změn v hmotných podmínkách života

Dialektická souvztažnost ekonomického a sociálního rozvoje vyžaduje, abychom při vytyčování cílů a úkolů v sociální oblasti respektovali ekonomické možnosti a sociální efekty pro ekonomický vývoj. Na druhé straně je však náročně vytyčení cílů účinným dynamizujícím stimulem pro hledání společenských řešení.

První polovina osmdesátých let přinesla požadavek zvyšování kvality životní úrovně. Tuto orientaci na kvalitu nelze chápat jako krátkodobý ústup snížené dynamice tvorby zdrojů, která neumožňovala výraznější kvantitativní nárůst spotřeby. Orientace na kvalitu, na kvalitativní zdokonalování hmotných podmínek života se musí stát, jak také zdůraznily XVII. sjezd KSČ i XXVII. sjezd KSSS, trvalým strategickým principem vývojové fáze, v níž bylo extenzivním rozvojem dosaženo poměrně vysokého uspokojení základních potřeb. Zvyšování kvality životní úrovně předpokládá kvantitativní, objemový růst, ne však růst jakýkoli. Mnohé růstové procesy ve spotřebě již vyčerpaly svůj přínos, jejich další extenze není žádoucí (například energetická úroveň stravy, energetická spotřeba na vytápění domácností aj.). Ne každá forma zvyšování objemu spotřeby, zejména je-li vyjádřena pouze v cenových či nákladových ukazatelích, přináší růst objemu a kvality uspokojování potřeb.

Akceptování tohoto východiska samozřejmě otevírá obtížnou otázku, co to znamená zvyšovat kvalitu hmotných podmínek života a životní úrovně. Odpověď na ni bude nutno stále zpřesňovat. Pro současnou etapu jsou podle mého názoru rozhodující tyto oblasti:

— zvyšování kvalitativní úrovně uspokojování *základních životních potřeb* v těch oblastech, kde jsou v současné době největší problémy (životní prostředí, zdraví a kvalita výživy, racionalizace stravovacích zvyklostí, péče o fyzickou kondici a regeneraci sil),

— zvyšování úrovně uspokojování potřeb *příjmově nejhůře situovaných sociálních skupin* (plně invalidní osoby, ekonomicky neaktivní starší důchodci, osamělé matky s dětmi a vícedětné rodiny),

— urychlení *přeměn obsahu a délky společenské práce*,⁽¹⁶⁾ snížení podílu prací rizikových, namáhavých, jednoduchých, málo produktivních, zkrácení denní a týdenní pracovní doby,

— zvyšování úrovně *zespolečenštění v uspokojování potřeb*, další redukce domácích prací a zastavení expanze domácího hospodaření zkvalitněním tržní i netržní společenské nabídky výrobků, služeb a aktivit,

— urychlení *inovačních procesů* ve sféře osobní a společenské spotřeby obyvatelstva, zvyšování kvality a užitelnosti spotřebních produktů, racionalizace všech forem společenského styku technizací každodenního života,

— *snížování ztrát* společenského a individuálního času, prostředků a energií způsobených nekvalitní výrobou, neefektivní směnou a neracionální spotřebou,

— koncentrace společenského úsilí na tvorbu hmotných předpokladů a stimulů aktivit *uspokojujících náročné rozvojové potřeby* s cílem překonávat rozdíly v osvojení těchto aktivit v různých sociálních prostředích.

V podstatě jde o to, aby další zdokonalování hmotných podmínek života co nejrychleji a nejbezprostředněji našlo odezvu v úrovni uspokojování potřeb, v obohacování životních aktivit a tím i harmonizaci lidského rozvoje.

Orientace na aktivizaci subjektivního činitele

Důraz na kvalitativní aspekty dalšího zdokonalování hmotných podmínek života však vyčerpává pouze jednu stránku problému. Druhou představuje nezbytnost identifikovat prostředky k aktivizaci subjektivního činitele společenského reprodukčního procesu. Otázka, jakými mechanismy ovlivňuje subjekt reprodukční proces (v úzkém i širokém slova smyslu) a jak lze subjektivní síly lépe usměrnit a využít, bude ještě ke svému plnému zodpovězení vyžadovat hlubší rozpracování. Zřejmé však je, že klíčovým mechanismem se stává kvalita přípravy, rozmístění, využívání a reprodukce pracovní síly (jejích fyzických sil, znalostí a dovedností, pozitivních pracovních postojů, pracovní motivace). V kontextu, v němž se právě pohybujeme, vystupuje do popředí problém ekonomických zájmů a ekonomické motivace pracovníků.⁽¹⁷⁾

Zájem pracovníka na zajištění prostředků obživy a uspokojení potřeb je nepochybně silným prvkem jeho motivačního systému, který do značné míry určuje zaměření, formy a intenzitu životní aktivity. Důvodem, proč jako neekonomové vstupujeme do této hraniční oblasti, je poznatek vyplývající z rozboru procesů utváření celkové hmotné situace, podle něhož není síla ekonomického zájmu závislá bezprostředně a pouze na aktuálním pracovním příjmu. Závisí na již dosažené životní úrovni a hmotných aspiracích, na napětí mezi

---

(16) Nedílnou a v mnoha ohledech dokonce určující součástí hmotných podmínek života jsou podmínky práce — dosažitelná nabídka pracovních příležitostí v objemu, profesionální a kvalifikační struktuře, teritoriálním rozmístění, délka a organizace práce, pracovní prostředí aj. Skutečnost, že jsme se v tomto textu podmínkami práce nezabývali, není výrazem jejich podcenění. Jde o specifický, velmi složitý problém, který vyžaduje samostatné zpracování.

(17) V této souvislosti považují za nezbytné zdůraznit, že ekonomickou stimulaci pracovní síly nepovažují ani za jedinou, ani za univerzálně nejúčinnější, zejména po dosažení společenského hmotného standardu. Také k uvedení mechanismu ekonomické stimulace do pohybu musí sehrát podpůrnou úlohu další faktory, jako jsou společenské klima, atmosféra v pracovním kolektivu, pracovní a občanské postoje pracovníka aj.

dosaženým a žádaným, mezi možnostmi uspokojování potřeb a osvojenými potřebami. Chce-li společnost zvyšovat intenzitu ekonomického zájmu, nestačí jí nabídka růstu příjmů. Musí v první řadě stimulovat materiální potřeby prostřednictvím tržní nabídky výrobků a služeb, vytvářet prostor pro realizaci rostoucích příjmů. Nedostatečně atraktivní tržní nabídka užitných hodnot je první bariérou posilování a využívání ekonomického zájmu.

V průměru však hmotné aspirace při stávající úrovni nabídky předstihují možnosti. Usměrnění ekonomického zájmu je pak závislé na tom, jaké prostředky a cesty růstu spotřeby jsou společenskými poměry umožněny.

Společenskému zájmu odpovídá orientace pracovníka na růst množství, kvality a významu vykonávané práce a tím zprostředkovaně i na růst pracovního příjmu. Individuální možnosti zvyšování příjmu za společenskou práci jsou však značně ohraničené. Přesčasovou práci společnost administrativně limituje, administrativně a ekonomicky omezuje i podmínky pro souběžné pracovní poměry a pracovní činnosti. Prostor pro zvýšení příjmu růstem intenzity práce existuje jen v úkolové mzdě, a to ještě podmíněně. Mzdová zvýhodnění plynoucí z vyšší individuální kvality práce jsou ve vztahu k základní mzdě relativně nevýznamná, výkonová diferenciacce se prosazuje jen v některých profesích a druzích pracovní činnosti. Jednotlivec tak ovlivňuje úroveň svého pracovního příjmu především volbou profese a zaměstnavatele, respektive národohospodářského odvětví, a úsilím o vzestup v řídicí hierarchii. Výjimky z tohoto pravidla jsou sice početné, nemění však skutečnost, že rozdělovací mechanismy neumožňují dosáhnout výraznějšího zvýšení pracovních příjmů v zaměstnání.

Prostor pro uplatnění pracovní aktivity se tak otevírá v různých formách individuální (i soukromé) práce. Schopnost společnosti otevřít prostor pro uspokojování ekonomických zájmů společenskou prací a naopak omezit ostatní zdroje je druhým faktorem účinnosti ekonomické stimulace.

Společenská opatření ke zvýšení účinnosti hmotné stimulace musí proto směřovat nejen do oblasti vlastních rozdělovacích mechanismů, ale do celé sféry organizace práce a pracovních vztahů, do řešení problémů tržní nabídky a omezování nelegálních a nepracovních příjmových zdrojů.

Předpokladem účinnosti těchto opatření je však zdokonalení ekonomických mechanismů a vztahů v reprodukčním cyklu, aby byl uvolněn prostor pro působení spotřeby na výrobu, aby byla posílena ekonomická zainteresovanost výrobce na tržní realizaci produkce a tím i na urychlení inovací, osvojování výroby nedostatkového či neexistujícího sortimentu, na vzniku nových druhů služeb. Řečeno slovy Marxe [Grundrisse 1971 : 45], spotřeba tím, že vytváří potřebu nové výroby, představuje její „ideální vnitřní hybný motiv“, pohnutky výroby. Skutečnost, že spotřební tlaky mají velmi malý a zprostředkovaný vliv na objem, strukturu a kvalitu výroby, na restrukturalizaci národního hospodářství, na dynamiku služeb znamená nejen omezení dynamizujícího potenciálu sociální sféry ve vztahu k ekonomickému rozvoji, ale i snížení zainteresovanosti pracujících na výsledcích práce.

V minulosti, jak bylo konstatováno v Politické zprávě ÚV KSSS XXVII. sjezdu, byly podceněny problémy materiální základny sociálně kulturní sféry a na její rozvoj se přidělovalo v podstatě to, co zbylo [XXVII. sjezd KSSS 1986 : 45]. Zvyšování aktivní úlohy subjektu vyžaduje tedy komplex opatření zdokonalujících mechanismy obousměrných vztahů ekonomiky a sociální sféry.

Literatura

- Analýza a modelovanie diferenciacie príjmov, výdavkov a úspor hlavných spoločenských skupín obyvateľstva ČSSR.* Bratislava, Výskumné výpočtové stredisko 1983.
- Analýza vývoja životnej úrovne obyvateľstva ČSSR v rokoch 1976–1980.* Bratislava, VÚŽU 1981.
- Havelka, J.: *Stav a vývoj životní úrovně obyvateľstva ČSSR.* Interní materiál. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Historická statistická ročenka 1985.* Praha, FSÚ 1983.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I.* Praha, Svoboda 1971.
- Metodika sestavení bilance tvorby a užití společenského produktu a národního důchodu.* Praha, FSÚ 1984.
- Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1986.
- Skopal, Z.: *Výzkum spotřebního chování.* Praha, Výzkumný ústav obchodu 1985.
- Statistická ročenka ČSSR 1984.* Praha, FSÚ 1984.
- Štěpová, B.: *Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby.* Praha, Výzkumný ústav obchodu 1984.
- Večerník, J.: *Dynamika mzdové diferenciacie v socialistických zemích a postavení dělnické třídy.* Sociológia 1985, č. 7.
- Vítečková, J.: *Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980.* Sociologický časopis, 1985, č. 4.
- Vítečková, J.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu hmotných podmínek života.* Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Vybrané směry dlouhodobé strategie vědeckotechnického rozvoje do roku 2000.* Praha, Výzkumný ústav pro vědeckotechnický rozvoj 1985.
- Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1980.* Praha, FSÚ 1982.
- XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály.* Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Я. Витечкова: Тенденции и проблемы развития материальных условий жизни

Автор продолжает теоретико-методологическую статью, опубликованную в журнал «Социологический часопис», № 3, 1986 г. Обобщая знания о развитии материальных условий жизни, она стремится к выделению тенденций и противоречий, недорешенных и вновь возникающих проблем.

Определяющую тенденцию развития представляет собой постоянный, постепенный социально-дифференцированный рост жизненного уровня, принесший обогащение, предметного мира человека, повышение его пространственной подвижности, а тем самым и стимулы для обогащения человеческой жизни. Одновременно была достигнута высокая степень преодоления социально-классового неравенства в условиях жизни.

Проблемы дальнейшего развития в этой области можно разделить на четыре группы (автор в статье не занимается условиями труда): 1. Комплексное обеспечение качества процесса биологического воспроизводства (окружающая среда, здоровая пища, медицинская помощь и профилактика заболеваний, физическая культура и отдых, популяционное развитие), 2. Ограничение трудоемкости процесса воспроизводства (в общественном и индивидуальном труде), 3. Усовершенствование рыночного предложения изделий и услуг (производительные товары, промышленные товары широкого потребления, жилища, услуги), 4. Рост качества удовлетворения потребностей из общественных фондов потребления (мощности, качество услуг, денежные исчисления).

Утверждение социальной справедливости в разделении и потреблении предполагает углубление связи между трудом, вознаграждением за труд и жизненным уровнем. Принцип прямой зависимости вознаграждения от результатов труда утверждается пока медленно. Соотношение между заработком и материальным положением человека опосредствовано совмещением доходов, перераспределением в домашнем хозяйстве, переносом потребительских стоимостей и денежных средств между поколениями, кумуляцией стоимостей и резервов. Реальная внутриобщественная дифференциация поэтому в материальных условиях жизни развивается в определенной степени независимо от вознаграждения за труд; ход и итоги этих процессов, однако, мало изучены.

Стратегическим принципом современной фазы развития жизненного уровня, когда была достигнута высокая степень удовлетворения основных потребностей, является ориентация на новое качество, на удовлетворение качественно более высоких потребностей. Одновременно общество при этом стремится к усилению экономической

заинтересованности трудящихся, к повышению активной роли субъекта в экономическом развитии. Общественные меры по повышению эффективности материального стимулирования должны идти не только по направлению к области вознаграждения. Общество должно создать условия для повышения доходов по общественному труду, ограничить прочие, в частности, нетрудовые материальные ресурсы, усилить заинтересованность производителя в создании новых изделий, обеспечить улучшение рыночного предложения изделий и услуг.

Summary

J. Vítěčková: Development of Material Living Conditions — Tendencies and Problems

The present paper is a continuation of the theoretico-methodological study published in the Sociological Review No. 3, 1986. On the basis of a generalization of findings concerning the development of material living conditions, attempts are made to identify tendencies and contradictions, incompletely solved and newly arising problems.

The determinative developmental tendency is represented by a continuous, gradual, socially differentiated growth of the living standard accompanied by an enrichment of man's objective world, an enhancement of his mobility in space, and the hence ensuing stimuli aimed at the enrichment of human life. At the same time, social-class inequalities in living conditions have largely been overcome.

Problems of further development in this area can be broken down into the following four groups (working conditions have not been inquired into here): 1. Complex securing of the quality of the biological-reproduction process (living environment, healthy nourishment, medical care and prevention, physical condition and recreation, population development). 2. Reduction of the working exactingness of the reproduction process (in both socially productive and individual work). 3. Improvement of the market supply of products and services (foodstuffs, industrial consumer goods, flats, services). 4. Rising quality of the satisfaction of needs from social consumption funds (capacities, quality of services, pecuniary benefits).

The enforcement of social justice in distribution and consumption necessitates an intensification of the relation between work, working remuneration and living standard. For the time being, the principle of direct dependence of remuneration upon working results is asserting itself only slowly. The relation between the working income and man's material situation is mediated by the concurrence of incomes, redistribution in the household, intergeneration transfer of utility values and financial means, cumulation of values and reserves. Consequently the real intrasocial differentiation in material living conditions is, to a certain extent, developing independently of the working income; so far, however, the course and result of these processes has not been sufficiently examined.

The strategic principle of the present developmental phase of the living standard, marked by the achievement of a high degree of satisfaction of basic needs, is an orientation to a new quality, to the satisfaction of qualitatively higher needs. At the same time society takes pains to strengthen the working people's economic commitment, to increase the active role of the subject in economic development. Social measures aimed at increasing the effectiveness of material stimulation should not bear upon the sphere of remuneration only. Society is bound to create conditions for increasing incomes in socially productive work, to reduce other, particularly non-working material resources, to reinforce the producers' interest in product innovations, to secure the improvement of the market supply of products and services.